

А. А. Мерғалиев, дене дайындығы кафедрасының оқытушысы, полиция майоры (ҚР ІІМ М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты)

ПО ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ҚАРУЛЫ ШАБУЫЛ ЖАҒДАЙЫНА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫ

Қазақстан Республикасының қазіргі даму сатысындағы мемлекеттік және қоғамдық өмірдің әлеуметтік-экономикалық, саяси салаларындағы өзгерістер, құқықтық және рухани-адамгершілік және басқа да адами әрекеттерде жағымсыз кәрсетулермен байланысты мәселелер өзекті болып келеді. Полиция қызметкерлерінің қызметі денсаулық пен өмірге қауіп тәндіретін экстрималды жағдайлармен тығыз байланысты. ПО қызметкерлерінің әрекет етуге осындай жағдайларда психологиялық дайындығы өзекті мәселе болып отыр.

Ақтөбе, Алматы, Тараз қалаларында болған жағдайлар Қазақстан Республикасы ПО бола-шақ мамандарды дайындау кезінде олардың экстрималды жағдайда әрекет етуге дене дайындығы және психологиялық дайындық, қарулы шабуылдау кезінде психологиялық жағдайын бақылай білуі сияқты қызметтік қасиеттерді дамытуға аса көп кәңіл бөлу керек екендігін кәрсетті.

Қазақстан Республикасы ІІМ ведомстволық оқу орындарында әскери және дене дайындығы кафедрасының профессорлық-оқытушы құрамының алдына қойған міндеттерінің бірі — курсанттар мен тыңдаушыларға өзін-өзі қорғау және қорғану әдістерін үйрету. Өзін-өзі қорғау және қорғаныстың міндеті — шабуылдаушының әрекетін жою. Өзін-өзі қорғаудағы жетістікті анықтайтын элементтер ретінде дене дайындығы, қоян-қолтық ұрыс тәжірибелік сабақтары және сабақтан тыс уақытта спорттық үйірмелерге, спорттық жарыстарға қатысу кезінде дамытылатын әрекет нақтылығы және жинақылық сияқты психологиялық әрекеттерді санауымыз керек. Сонымен қатар, өзін-өзі қорғау тәсілдерінің психологиялық негіздеріне толығырақ тоқталу керек. Кез келген әрекеттің психологиясы, сол сияқты өзін-өзі қорғау психологиясы да себеп-салдардан және психологиялық бәгеттерден тұратын құрамды кешен болып келеді.

Бұндай бәгеттер ішкі және сыртқы механизмдердің өзара байланысқан кешен негізінде туындайды. Ішкі механизм — бұл нақты жағдайға қатысты әрекетін анықтайтын тұлғаның ерекшеліктері (білім деңгейі, психологиялық тұрақтылық дәрежесі және т. б.). Сыртқы компоненттер — жеке тұлғаның ерекшелігіне байланысты аса көп немесе аз дәрежеде қауіптілікпен келген қорқыныш.

Мысалы: адам нәзік, қорқақ, аса қатыгез, өз іс-әрекеттеріне жауап бере алмауы мүмкін:

1. Нәзік адам қауіп алдында өзінің сенімсіздігін, тұрақсыздығын, аса эмоциялық жағдайын кәрсетеді. Оның іс-әрекеттері жағдайға байланысты тұрақсыз және аяқталмаған мүмкіндігі бойынша шектеулі.

2. Қорқақ адамның бойын қорқыныш пен үрей бойлайды. Оның әрекеттері аса қиын, сенімсіз және анықталмаған.

3. Қатыгез немесе өзінің іс-әрекеттеріне жауап бере алмайтын адамнан не күтуді білмей-сің:

- кәбіне өзіне тым сенімді немесе қарсыластың мүмкіндіктерін менсінбейді;

- өз іс-әрекеттеріне жауап бере алмайды. Кәбінесе қорғау әрекеттерінің салдары мұндай жағдайда шабуылдаудың қауіпсіздігіне сай келмейді.

«Өз-өзінді білу» — бұл қорқақтықты кәрсетпей, өзін мықты деп санамай, өзінің жағдайында қауіп алдында объективті түрде бағалай білуді білдіреді, яғни, тәніп жатқан қауіп туралы нақты кәрініс алғаннан кейін өз мүмкіндіктеріне сәйкес әрекет етуі керек. Іс әрекет бұл жағдайда сабырлы және рационалды болуы керек. Сонымен қатар, қорқыныш туралы ұмытпау керек, себебі қорқыныш сезімінің анализі — психологиялық тұрақтылықтың негізгі компоненттерінің бірі болып табылады. Оның әртүрлі жай-күйі: үрей, қорқыныш, алаңдау — әрекет кезінде, одан кейін де байқалуы мүмкін. Бірақ, бұндай жағдайда өзінің қорқытушы әрекеттерінің арғы жағында шабуылдаушы да мұндай жай-күйде болуы да мүмкін.

Нақтылық үшін қорқыныштың әртүрлі формалары бар екендігін емес, ал жауап беру әрекетінің әртүрлі типтері деп ойлау керек. Бұл әрекеттерді олардың пайда болуына сәйкес әсу бағыты бойынша орналастыру керек: үрей инстинктік әрекетпен, алаңдау, қашумен, қорқыныш толы әрекет және қабілетсіздікпен байланысты.

Сізді кенеттен ұстап алды. Сіз бірден бұл сыртқы әрекетке жауап бересіз. Бұнда реакция-ның екі түрі болуы мүмкін: автоматты қорғаныс немесе қорқыныш басқаратын жағдайға өту.

Автоматты қорғаныс кезінде қорқыныш дене дайындығын және ойлау энергиясын кәтере отырып, катализатордың рәлін атқарады. Бақылауға да, анализге де берілмейтін жауапты іс-әрекет бірден қауіп тәннен жағдайда пайда болады.

Бұл жағдайда әрбір адамда бар, бірақ оны өз қалауы бойынша пайдалана алмайтын, қадағалай алмайтын үлкен энергия шығады. Сәйкесінше, әрекеттеріне және олардың салдарына жауап берілмейді.

Бұл үлкен әмірлік энергияны саналы түрде пайдалану және жауап беру мәселесін шығыс философиясы және шығыстың ұрыстық әнерлері шешеді.

Атап өту керек, автоматты реакция батырларды ерекшелейді. Бірақ, батыр жағдайы бұл кезде жәбірленушінің жағдайынан шамалы ғана ерекшеленеді. Қорқыныш сана сезімге әсер етеді, сондықтан, барлық тірі ағзаларға тиесілі. Ол нақты субъектіге байланысты өзгеріп отырады. Осындай жағдайларға өзінді алдынала психологиялық дайындау керек.

Егер де автоматты жауап қайтару пайда болмаса, онда қорқыныш ойлау қабілетін және дене дайындығы энергияны баса отырып жеңеді. Оның физиологиялық салдар бірден пайда болады.

Алғашқы үрей кейін дүрлікпеуге айналатын алаңдауға өтеді және соңында толық әрекет қабілетсіздік жағдайына соғады.

Жалғасып жатқан үрей дүрлікпеге айналады. Мұнда қорқынышты әсіп келе жатқан толқынмен салыстыруға болады. Егер алғашқы эмоционалды тоқ басылса, бұл тек қана үрей болады. Егер ол жалғасып әссе, онда дүрлікпе күйі дамиды, ал оған ойланбайтын және жауап бермейтін әрекеттер тән. Дүрлікпе ұзақ және одан да ұзақ болуы мүмкін. Оның пайда болуына жүйке жүйесінің жұқаруына үздіксіз дамып жатқан алаңдау әсер етеді. Егер қорқыныш адамды толығымен жаулап алды деп елестетсе, онда бұл толық әрекетсіздік жағдайына сай келеді. Дене дайындығы тұрғысынан бұл тез арада әлсіреумен сипатталады.

Қауіпсіздік туралы толық және нақты түсінік негізінде, өз мүмкіндіктеріне сай әрекет ету керек.

Анықтау, бағалау, әрекет ету — осылайша адам қауіпсіздік кезінде өзін ұстау керек. Қауіптілік эмоционалды аяқ астынан қорқыныш әкелетіні және ол бәлшектей не толықтай әрекет қабілеттілікті жояды.

Әрқашан өзіңе сенімділікті таба білу керек, сонымен қатар, жағымсыз қасиеттерді жағымды қасиеттерге ауыстыру керек: батылсыздықты — батылдыққа, сенімсіздікті — сенімділікке, ұялшақтықты — қысылмай әрекет етуге, эмоциялықты — сабырлыққа.

Тұлғаның мінезімен психологиялық жұмысымен қатар, оның дене дайындығына да кәңіл аудару керек. Бәріне белгілі, тәні саудың — жаны сау. Күнделікті таңертеңгі гимнастика және өзін-өзі қорғау жаттығуларын жетілдіру, сабырлылық және өз күшіңе деген сенімділікті арттыруға кәмектеседі. Сонымен қатар, жалпы дене дайындығына міндетті түрде тиісті дем алу жаттығуларының маңыздылығын атап өту керек.

Кәбінесе, қорқыныштың туындауына себеп-«белгісіздік» түсінігімен сипатталатын әрекеттерді туғызатын әртүрлі объектілер болуы мүмкін.

Белгісіздіктің не екенін әрқашан түсіну керек: бұл қорқыныш, себебі, белгісіздік әрқашан қорқытады. Бұл құбылысты екі жақтан қарастыруға болады: белгісіз қауіп-қатер және қауіп-қатерді кәрсететін белгісіздік.

Алдымен, қауіп-қатердің кәрінуінің әртүрлі формаларын түсіндіру үшін үш сипатты мысал ретінде қарастырайық:

а) қауіп-қатер кенеттен пайда болады: ол белгісіз және қай жағынан шығарын білмейтін;

ә) қауіп-қатер ақырын-ақырын шығады: ол кәрінеді, бірақ оның дәрежесі белгісіз;

б) қауіп-қатер тек қана болжанады: ол байқаусыз, белгісіз және де тек елестеуі мүмкін.

Бұл жағдайлардың әрбіреуіне өзіндік сұрақтар туындайды.

Бірінші жағдайда: Маған не болады? Бұл не?

Екінші жағдайда: Кейін не болады? Ол кейін не істейді? Мен не істеуім керек? Мен қорғана аламын ба және қорғану керекпін бе?

Үшінші жағдайда: Бұл адам кім? Ол шабуылдайын деп жатыр ма? Бұрыштың артында, ағаштың маңында мені кім күтіп тұр? Менің артымнан кім келе жатыр? т. б.

Бұл сұрақтарда қорқыныш маңызды орын алады. Сіз белгісіздікті дұрыс қабылдай алмай-сыз, яғни, сіздің жеке басыңыздың ерекшеліктері сізді алдын ала құрбан жағдайына қоя отырып шынайы қабылдауды бұрмалайды.

Ең алдымен сұрақтарға жауап беру керек. Кейін белгісіздікте таныс белгілерді таба отырып, әзінің қабылдауыңды сараптау керек және шынайы қауіп тәнген жағдайда, тез арада әрекет ету үшін дайындық тұрысына тұру керек.

Біздің ойымызша, ең алдымен, қорқынышты тек қана сіз емес, сонымен бірге сіздің қарсыласыңыз да сезіп тұрғанын ұмытпау керек. Бұл жағдайда ол ерекше қауіпті, себебі оның әрекеттері болжамсыз.

Сондықтан, қауіп-қатерді бағалай отырып, ең бірінші оны келтіргенді бағалаңыз: оның сыртқы келбетін, мінез-құлқын, қаруын немесе қару ретінде қолданатын затын сараптау негізінде. Шабуылдаушының қаншалықты қауіпті екенін бағалаңыз. Егер шабуылдаушы қобалжып және әзіне-әзі сенімсіз болып тұрса, бұл одан да қауіпті екенінің белгісі және сақтықты көбейту керек. Қолданылатын қару әдетте шабуылдаушының ерекшеліктерін және мінез-құлқын нақты көрсетеді:

- кіші калибрлі не қолдан жасалған қару-әуесқой немесе әлі үйренбеген адам;
- шолақ мылтық маньяктың қаруы;
- ал граната иесімен байланыспаған дұрыс.

Одан кейін әзінің жағдайыңызды бағалаңыз, жергілікті жердің жағдайын, адамдардың орналасуын және т. б. факторларды. Олар сізге немен және қалай көмектесуі мүмкін екенін ойлаңыз.

Егер сіз алынған барлық мәліметтердің негізінде әрекет ету керектігін түсінсеңіз, оны созырмай бірден әрекет етіңіз.

Осындай жағдайда адам мінез-құлқының сәйкес болмауы себептерінің бірі — ол адамның психикасына, организмнің қабілеттеріне жағымсыз әсер ететін қорқыныш болып табылады. Осыған байланысты қарулы шабуылдау жағдайында психологиялық жағдайды қалыптастыруға жұмыс жүргізу қажет.

Біздің әдіс әзін-әзі қорғаудың жалпы түйсігі ретінде барлық күш пен мүмкіндіктерді қосатын ой және дене дайындығының шоғырлануын көрсетеді.

Психологиялық дайындық күрделі кешен болып табылады. Бұл мақалада психологиялық бәгеулер, олардың себептері, салдары және шешімдері қарастырылған.

1 Жуков А. Г., Тихонов В. А., Шмелев О. А. Боевое самбо для всех. — М., 1992.

2 Гаткин Е. Я. Букварь самбиста. — М., 1997.

3 Тарас А. Е. Боевая машина. — Минск, 1997.

4 Ким Н. П., Тузельбаев Е. О. Психологические особенности воспитательной работы в органах внутренних дел. — Алматы, 2002.